

**GONDOLATOK PEST-BUDA SZEREPÉRŐL
A MAGYAR GAZDASÁGI ÉLETBEN
A REFORMKOR IDEJÉN**

DR. ILLÉNYI DOMONKOS

(Közlésre érkezett: 1973. december 8.)

A címben megjelölt gondolatnak az ad különös aktualitást, hogy éppen 100 évvel ezelőtt következett be megkésett társadalmi fejlődésünk szerény jóvátételeként Pest-Buda egyesítése.

A két város növekedése a reformkor elején kezdődött, hiszen a török kiűzésétől az 1800-as évekig mindkét város csekély lakosságot és gyarapodást mutatott, amit a dolgozat első fejezetében közölt statisztikai adatok tükröznek. Az 1800-as évek gyors fejlődése biztosította az 1873-ban bekövetkezett egyesítés objektív hátterét.

A dolgozat egy készülő nagyobb munka része, amely Pest-Buda előtörténetével, fejlődésével, az itt élő heterogén lakosság nemzeti-nemzetiségi fiziognomiájával, részleges asszimilációjával foglalkozik. Az itt közölt rész e munka egyik fejezete.

Az ország gazdasági életét döntően a következő tényezők alakították a reformkorig: egyrészt gyengén fejlett, elmaradott ipari-mezőgazdasági struktúra, a mezőgazdaság tőkés fejlődésének „porosz” útja, tehát, amit a múltból hoztunk magunkkal és ahogyan az osztrák gazdaságpolitikai érdekek protekcionizmusa engedte ezt a gazdaságot funkcionálni. Másrészt soknemzetiségi összetétele, amely sajátos vonásokat kölcsönzött az ipari-mezőgazdasági munkásság társadalmi összetételének, szociális arculatának.

A fenti tényezők határozták meg a városok magyarországi szerepét a polgári fejlődésben, tevékenységi területét, viszonyát a környező falvakhoz, kulturális központ jellegét stb.

Az a tény, hogy Magyarország 140 városa, 738 mezővárosa, egyben az áruforgalom központja is lehetett volna, jelenthetné azt, hogy a város a falu szükségleteit képes lenne kielégíteni. Közismerten új lakosságú, kétlaki életmódot (ipar+földművelés) folytató városi polgárságunk erre sem képzettsége, száma, sem pedig az alacsony fizetőképes kereslet miatt nem volt képes. A városok kiépülése, minőségi munkát végezni tudó iparosok kellett ahhoz, hogy a városokban, így Pest-Budán is az igényeket ki tudják elégíteni. Míg 1836-ban 944 kereskedő élt Pest-Budán, 1857-ben már 2000,¹ 1836-ban 1690 kézművest tartottak számon, addig 1857-ben 7893-at.² 1836-ban 13 gyár volt, míg 1857-ben 38.³

Hogy milyen szerepet töltött be a város, arról a jozefinista politika

egyik hű reprezentánsa, Almási Pál, volt fiumei kormányzó is írt: „Pest már jelenleg is jelentékeny kereskedelmi város Magyarországon, és a Duna melletti fekvésénél fogva, és mert Magyarország központja, természetes hivatása van arra, hogy a jövőben Magyarországnak az örökös tartományokkal, a tengerparttal és a Török Birodalommal szomszédos szárazföldi országokkal folytatott kereskedelemnek csomópontjává váljék.”⁴ Vályi András is a város gazdasági erőinek gyors gyarapodásáról írt: „... pítza az egész országban legnevezetesebb, s ha kivált a kereskedelemre olly alkalmas lakóhely nem volna, valóban olly rendkívüli szaporodással nem gyarapodnék; mint a jeles városnak, mint pedig az egész országnak hasznára és díszére.”⁵

Jó néhány évvel később a fiatal Liszt első impressziói a városiasodó falu képét idézték. „A város leginkább valami növőfélben levő kamaszhoz hasonlít, szertelen, zabolátlan, bár mímeli a városi tónust, minduntalan visszesaesik a vidéki siheder modorába.”⁶

Széchenyi, mint városi polgár, Pest-Budának döntő szerepet szánt az ország életében. „Ungarns Herz ist Pest und Ofen. Ein Engländer heisst diese beiden Städte Budapest.”⁷ (1830) Az átutazó Bismarck is nagy jövőt jósolt a városnak. „Wien würde sehr bei Dir in Preis sinken gegen Budapest, Wie der Ungar sagt.”⁸ (1847)

Már Marczali is írt arról, hogy a debreceni vásárok szerepét lassan Pest vette át. Az évi 4 vásár igazi „Trubel” a városban. Az átutazó Andersen írta: „Ungarische Dandys, Handelsleute, Griechen, Juden, Soldaten und Bauern drängten sich zwischeneinander.”⁹ (1843)

Élénkségéről Schmidl festett reálisnak tűnő képet. „Der Pester Handel ist zwar immer ungemain lebhaft, aber er konzentriert sich hauptsächlich, während der 4 grossen Jahrmärkte. Man berechnet das in der 14 tägigen Marktzeit bei 20 000 Fremde und 14 000 Wägen die Linien passieren. Das Jahr hindurch landen bei 8000 Schiffe deren Ufergelden um 4200 Fl. verpachtet sind. Ein grosses Schiff zählt täglich 6, mittleres 4, kleineres 3. Die grossen Schiffe sind hier schon mit 6—8000 Zentner befrachtet. Den gesammten Warenvorrath schlägt man zur Messezeit auf 6—7 Millionen Gulden an. Die Hauptprodukte sind Wolle, rohe Häute, Knappern, Honig, Wachs, Wein, Slivowitzen. Auch die gewöhnlichen Wochenmärkte sind für die Fremden höchst interessant. Bei 1000 Wägen kommen von allen Seiten in die Stadt. Am lebhaftesten geht es auf dem Rathausplatze zu, wegen der grossen Mannigfaltigkeit der ausgestellten Lebensmittel. Alle Gattungen, Backwerke sind in gewaltigen Pyramiden aufgetürmt und nur mit Mühe windet man sich durch Haufen von Obst, Gartengewächsen ecc. An der Nordseite des Piaristenklosters hängen an Stangen Legionen von Czismen, welche vor dem Verkaufe gleich mit Hufeisen und Nägeln beschlagen werden. Eine andere Wand ist ganz mit Heiligenbildern in Rahmen bedeckt.”¹⁰ (1844)

Az ikervárosok lettek fokozatosan a kereskedelem központjai. Fejlődésük gyors volt, függetlenül Bécs óhajától, amely a gazdasági mozgást helyesen a kultúra, a művelődés, tudat változásával is összekapcsolta. „I. Ferenc gyűlöli az ipart. Joggal félt attól, hogy az a liberalizmust hozza magával, s a liberalizmus egyet jelentett mindazzal, ami gyűlöletes: a de-

mokráciával, a forradalommal, a vörös jakobinus sapkával. Legszívesebben minden gyárat betiltana és csak a gyárosokkal és pénzemberekkel összefonódott bürokrácia csendes ellenállása akadályozza meg abban, hogy ezt a kedvenc tervét megvalósítsa. Mégis megtiltja legalább azt, hogy Bécestől két mérföldnyi körzetben új manufaktúrákat és gyárakat létesíthesse- nek.¹¹ Ezzel teljesen szinkronban volt a Magyar Ipar Egyesület 1843. december 26-án, a céhes iparról Pesten kiadott véleményezése: „... a műiparos osztály csekélységét el kell ismerni mindenkinek, ki fontolóra veszi, miként vidékeinken mesteremberek alig léteznek... városainkban föld-, kert-, s leginkább szőlő művelésre adják magokat; s mennyi üzlet van, mellynek az egész hazában, még ikervárosainkat sem véve ki, mestere hiányzik.”¹²

Nyugati, ipari terméket nagyobb kvantumokban is előállítani képes, városokkal szemben itt nálunk a városi lakosság töredéke speciálizálódott iparcikkigény kielégítésére. Schwartner Márton szerint „Magyarország minden városa, Pestet és Pozsonyt sem véve ki — a városi iparon kívül mezőgazdaságból és állattenyésztésből él.”¹³ Ifj. Palugyai Imre is úgy látta, hogy pest-budai polgáraink „inkább szőlőműveléssel, mint iparral foglalkoznak”.¹⁴ Az iparfejlesztés Kossuthék előtt is program volt már, azok számára, akik az ország nemzeti függetlenségét a gazdasági fejlődéssel kölcsönhatásban fogták fel. Sándor István, pesti iparos nyilatkozatában utalt erre, „... míglen a mi magyar nemzetünk a mesterségeken, s a kereskedéseken jobban nem fog kapni, addig mind kevés számú, mind kevés tapasztalású marad; s az idegenek továbbra is belőlünk fognak gazdagodni, a szerényebb sorsú honfiak pedig ezután is kénytelenek lesznek csupán a szántó-vető, s kapáló terhes munkából élni.”¹⁵ Ez a megjegyzés viszont azt is tartalmazza, hogy a magyarság ugyan még nem „kapott” a „kereskedésen”, de idegenek; németek, görögök, zsidók már az eredeti tőkefelhalmozódás kezdő stádiumán átjutottak. Kétségtelen az, hogy 1820—30 körül legkésőbb, bekövetkezett „bizonyos mennyiségű pénz felhalmozódása egyes személyek kezében, ... az árutermelésnek aránylag magas fejlődési fokán”.¹⁶

A „gazdaság felhalmozásának” folyamata a gyarmatosító politika ellenére is a vizsgált század elejére számottevő volt, ha nem is kötődött a magyarsághoz mint nemzetiséghez.¹⁷ Annak következtében, hogy bizonyos közép- és kelet-európai országok, így Magyarország is, „végigszenvedték... a fő kereskedelmi útvonalak a Földközi tengertől, az Atlanti óceánhoz való eltolódásának hatásait”, az Elbától nyugatra eső országoktól „a kapitalizmus normális fejlődési útja elkanyarodott”.¹⁸

Ezt a tényt motiválta még két tényező. A középkor végi kül-, belpolitikát, gazdaságot, sőt etnikát is meghatározó, illetve megváltoztató török veszély és hódítás; valamint annak kiűzése után az „európai” értelemben vett gazdaságot hazánkban újraszervező osztrák császári hatalom, amely kisebb-nagyobb változtatással, — főként Mária Terézia után —, 1848-ig megmaradt; alapvetően megszabva gazdaságfejlesztési tendenciánkat az osztrák birodalmon belül.

Az osztrák kameralisták Hörnigk és Becher a 17. sz.-ban először képzelték el egységes gazdasági területként a monarchiának még politikailag

különböző országait. Hörnigk elméleti tervezetéseiben Magyarországot „valódi kenyér-, zsír- és húsbányának” tekintette, Becher továbbment, gyakorlati kezdeményezéseiben a magyar külkereskedelmet osztrák érdekeknek rendelte alá. E jelenség okát nem az osztrák udvar „magyargyűlöletében” kell látnunk, hanem az osztrák gazdaságpolitika megvalósulásának fő tendenciájaként.¹⁹ A magyarázat az 1848-ig érvényben levő protekcionizmusból fakad, amely (colbertizmus néven) mint merkantilista politika általános európai gazdaságpolitikai irányelv volt. „Az európai államok tülekedtek a találmány szabadalmáért és ha egyszer a többletcsinálás szolgálatában állottak, e célból nemcsak saját népüket sarcolták meg... A függő helyzetben levő szomszédos országokban minden ipart erőszakkal kiirtottak, mint pl. Anglia az ír gyapjúmanufaktúrákat.”²⁰ A függő helyzetben levő szomszéd országokra a megállapítás annyira igaz, hogy az ír ipar helyére a magyart is behelyettesíthetnénk. Ez nálunk a 18. sz-i Habsburg gazdaságpolitika lényege. Az országot szétszakítva egyesítették, félgymarmati viszonyt próbáltak fenntartani. Közismert az 1711. utáni „kiárusítás”, büntető kolóniák Mercy „ország részében”, katonai intézkedések, idegen állandó katonaság stb. Vessünk e célból egy pillantást az 1754—55-ös vámtarifára: Magyarországra behozott külföldi áruért 30⁰/₀-os vám, Ausztriába behozott külföldi áruért 5⁰/₀-os vám, és Magyarországra Ausztriából behozott áruért 2—3⁰/₀ vám fizetendő. Azért, hogy a „magyaroknak kedvük se legyen a külfölddel közvetlenül közlekedni”.²¹ Ez érvényes volt a városi ipar fejlesztésére is. „Százféle nehézséget kell okozni a magyar iparnak”, mert „amennyivel kevesebbet vásárol Magyarország, annnyival többet gyárt maga is.”²² Ez nem volt más, mint a magyar ipari forradalom erőszakkal való késleltetése. Erre jól felfogott politikai érdekeik is kényszerítették a Habsburgokat — a liberalizmustól való félelem. A magyar nemesek is tiltakoztak az iparosokkal és kereskedőkkel együtt, gazdasági kényszerből szorítva a súlyos vámtarifa ellen, „amely elnyomja a magyar mezőgazdaságot és ipart”.²³

Metternich írta emlékiratában: „nem kell gyár Magyarországnak, ott minden szegényemberre a földművelésben van szükség. Magyarországot távol kell tartani minden ipari tevékenységtől, mert a magyar nép jellemé tág teret nyit a szélhámoságnak.”²⁴ Másik alaptétele az alkotmányhoz való merev ragaszkodás volt, amely szintén az iparfejlesztés gátjává vált. „Die Erhaltung der ungarischen Verfassung erkenne ich in jeder Hinsicht für eine so strenge Pflicht des Staatsdieners und gleichzeitig für ein so bestimmtes Gebot des Rechtes und der Klugheit, dass ich mein ganzes politisches Leben vernichten müsste, um dem Gegenteil auch, nur Gehör zu geben.”²⁵ Ennek ellenére, tehát a feudalizmus viszonyai között osztrák „gyámkodás mellett is, kialakult a kereskedelmi és ipari tőkének az a minimuma”, amely „a polgári átalakulást vezetni nem tudta még, de a maga érdekeit a nemesi politika révén már tudta érvényesíteni”.²⁶ A fő terület, amelyből ez a „minimum” adódott, a kereskedelem, ezen belül a legjövendelmesebb a gabona-kereskedelem volt, amelynek felhamozott eredeti tőkéje került bele az ipari tőke mozgásába is. Döntő részét a napóleoni háború idején a katonai szállítások adták. A szövetséges hatalmak ugyanis Magyarországról is vásároltak. 1792—93-ban Magyarország Triesten át

500 000 mérő búzát és 200 000 mérő zabot exportált. Ezt, s az 1796-os szállításokat bónitással rendelkező pesti kereskedők: Krachenfeld, Mayer, Egger és Krapeller bonyolították le.²⁷ (Angliának)

I. Ferenc 1796. július 30-án bejelentette a háborút a franciákkal, s a magyaroktól ingyenes gabonahozzájárulást „subsídium” gabonát kért, melynek során 2 400 000 mérő rozstot és 3 700 000 mérő zabot vittek ki tőlünk.

Még József nádor is terhesnek találta a magas vámtételeket, melynek következménye lett az, hogy a magyar bánági gabona a rossz útviszonyok miatt is, drágább volt Itáliában, mint az ogyesszai. Az 1807. május 7-i törvény felszabadította néhány évre a magyar gabonát, de az Illyr királyság megint elzárta a tengeri kikötőket előle.²⁸ Az 1814. nov. 4-i királyi leirat Ausztriához csatolta ezt a területet is 1822-ig, de lényeges változás ezután sem történt. Az 1825—27-es országgyűlésen megállapították, hogy ogyesszai búza töltötte meg Fiume raktárait, pedig az ország belterületén olyan alacsony a gabona ára, hogy még a munkabért sem hozta meg.²⁹ 1829-ben méginkább nehezítették a kivitel vámtételekkel. A magyar búza és egyéb szállítmányok után is nemcsak a külföldi vám felét, hanem jelentős összegű ún. rendi kárpótlási illetéket kellett fizetni.³⁰

Az osztrák gazdaságpolitika a mezőgazdasági termelés ösztönzésére sem tudott a dekonjunkturális időben vállalkozni. A magyar gazda előtt kettős lehetőség állt: A termelést olcsó robotmunkával folytatni, várni a kedvező alkalmat az értékesítésre; országgyűlésen vitát indítani az ügy érdekében, vagy a termelést csökkenteni, és elhelyezkedni valamelyik megyei hivatalban. Ott megragadni minden alkalmat a polgári fejlődés előmozdítására — még a nemesség kiváltságainak megnyirbálása árán is — nagyobb belső piacot, szabad kiviteli lehetőséget követelni.

Az esetleges harmadik út, a gazdaság kapitalizálását, rentábilisabbá tételét a közismert hitelhiány gátolta. A vázolt gazdasági igények másik fő opponense a város volt, amelynek polgársága a gyéren kínálkozó alkalmakat igyekezett kiaknázni. A polgárságnak is érdeke volt a mezőgazdaság fellendülése, amely megnövelhette volna a fizetőképes keresletet, ill. további fejlődés esetén a munkaerő-áramlás kiapadhatatlan aranytartaléka is lehetett volna.

A vázolt igények leginkább Pesten bontakozhattak ki, melyet a város csomópontjelleget is köszönhetett. Kultsár lapja, amely szerint „Pest városa, mint fő kereskedőváros” tekintendő, rendszeresen számontartotta a kereskedelem fontos szerepet játszó kurrens cikkek árváltozásait.³¹ De nemcsak pesti, hanem országos viszonylatban is rendszeresen közölte a gabonaárakat, élelmiszerárakat és így a pesti ár lett az irányadó az egész országban. Nemcsak a példaként említett gabonakereskedelem, hanem a közlekedés középpontja is Buda lett. Már az 1722-es postareform is Budát, mint az öt legnagyobb postahivatal egyikét, előkelő helyre tette a monarchiában.

Igazi fejlődést a gőzhajó, vasút megjelenése jelentett. A Császári-, Királyi privilegizált Dunagőzhajózási Társaság 1831-ben nyitotta meg Bécs és Pest között rendszeres járatait. 1845-ben már 43-ra növelte hajóinak számát, melyek Konstantinápolyig és Trapezuntig is lementek. Sajnos to-

vábbá már csak 1851-es adatok állnak rendelkezésre a forgalom mértékének bemutatására. Ekkor a fenti vonalon 186 220 személy utazott, árut pedig 9 646 000 forint értékben szállítottak. Ugyanekkor a Pest—Zimony—Orsova vonal forgalma 147 480 személy és 9 608 000 Ft értékű áru volt.³²

Amíg a postakocsi-forgalom központja Buda, az új közlekedési eszköz végcélja az új nagyváros, a frissen felcseperedett kereskedőtelep, Pest lett. Ide torkollott a Pozsonyból és Szolnokról jövő vasút és Széchenyi fantáziája már egy olyan vasútépítési terven dolgozott, amely az egész ország vasúthálózatának központjává Pestet akarta tenni.

Amíg Pest az ország gazdasági központjává vált, sőt a monarchiában Bécs vetélytársa lett, úgy egyre több vidékit vonzott a körébe, aki venni, vagy eladni, hitelt szerezni, vagy kölcsönt lefizetni jött ide. A meginduló, de mindenképpen idekoncentrálódó gazdasági fejlődés lett a rendi társadalom aláásója, kitágítva a régi polgári város kereteit. A főváros lakosságát állandó érintkezésbe hozta a vidékkel, s az érintkezés folyamán kölcsönös hatással voltak egymásra. A döntő az volt, hogy az 1840-es években is a városok Bécs gazdaságpolitikájától éppúgy szenvedtek, mint az árutermelő nagy-, vagy középbirtok. Magyarországról az örökös tartományokba 1844-ben 1,3 millió Ft értékű iparcikket vittek ki, szemben az örökös tartományokból származó 42,3 mFt értékű iparcikkbehozattal.³³ Az sem volt titok a pest-budai polgárok előtt, hogy 1846-ban Ausztria még Oroszországtól is vásárolt gabonát, kikapcsolván ebből az ezt sérelmező ikervárosi kereskedőket. Az országgyűlés panaszaira emelték meg a külföldi gabona árnyját a magyar gabona vámjának kétszeresére.³⁴

Korábban Kirchner Ferdinánd és Ernst András Pesten akartak egy terménykiviteli társaságot létrehozni, amely sajnos a hitelhiány és a korábban vázolt vámpolitika miatt bukott meg.³⁵ A rossz magyarországi útvonalakat javítani, s ezzel a szállítási költségeket leszállítani, a magyar termelvényeket versenyképesebbé tenni, ez volt a polgárság és árutermelő nemesség fő követelése. Az 1836. évi 25. tc. megjelölte az építendő vasútvonalak fő irányát, de végül is 1848-ban Széchenyi javaslatára a Budapest—Balatonpart—Fiume vonal megépítését fogadták el,³⁶ (30. tc.)

Ez azzal volt kapcsolatban, amit a Staatsconferenc 1841-ben határozatában leszögezett: „Magyarország teljes bekapcsolása az általános szabad belföldi forgalomba, — ez nemzetgazdasági szempontból felmérhetetlen előnyökkel járna —.”³⁷ Felemás helyzet alakult ki. Egyrészt Bécs ragaszkodott az alkotmány bizonyos paragrafusaihoz, hogy fenntartsa Magyarországon a középkori állapotokat és arra hivatkozva, hogy az államháztartásból az ország nem veszi ki a részét a nemesek adómentessége következtében, gazdaságilag teljesen alárendelte a magyar gazdasági ágakat az osztráknak. Ennek alapján emelték pl. a só adóját, eladósodásra hivatkozva: 1820-ban 896,2 mill., és 1841-ben 969,9 mill. volt az adósság, miközben a gyarmati struktúrát változatlanul fenn akarta tartani Bécs. „Dogmává vált bennük az a megállapítás, hogy Magyarország elavult adóalkotmánya minden reformot megakadályoz, de éppen ezért meggyökeresedett bennük az a nézet is, hogy ezen az alkotmányon nem szabad semmit sem változtatni.”³⁸

Ezt axiómának fogták fel, ahogyan azt korábban Metternichtől idéz-

tük, másrészt gazdaságilag be akarták kapcsolni az országot a korábbi elképzelések, elvek ellenére az osztrák gazdaságba. Egyszóval bekövetkezett az az állapot, amikor a „szabadkereskedelem . . . a fejlett tőke szabadságát jelentette más országok fejletlen tőkéjével szemben.”³⁹

A gyarmati rendszer protekcionista vám- és adószisztémája „normális” funkciójukat (védő, felhalmozó) csak Ausztriára nézve látták el, Magyarországra nem. Itt konzerválták a régi rendet, gátolták a városi lakosság gazdasági fejlődését, ipari lakosság kialakulását. Ezt a kialakulni kezdő városi burzsoáziát találta maga mellett Kossuth a 40-es évek elején, amikor az ország ipari átalakulásának meggyorsításáért, a kapitalizmus fejlődéséért sorompóba lépett. A selyemgyáros Valeróval, 45 után „gyárnoki” engedéllyel rendelkező Ganz Ábrahámmal voltak politikai vezetőinknek kapcsolataik. Az osztrák tőke a jobb értékesítési lehetőségek miatt szintén először lerakatot, majd gyárat is létesített az ország központjában. Ilyen volt az Óbudai Hajógyár.⁴⁰ A 40-es években már bizonyos tőkekoncentráció és tőkeösszefonódás is jellemezte Pest-Buda gazdasági életét. Idézzük a pesti Józsefhengermalom név alatt létrejövő részvénytársaság összetételét:

1. 6 pesti nagykereskedő: Wodianer, Kapnel, Malvieux, Burgmann, Appiano, Klopffinger = 34 000 Ft
2. Tüköry és Valero selyemgyárosok = 20 000 Ft
- 3, 5 nagybirtokos: Széchenyi, Barkóczi, Wenkheim, Zichy, Batthyány
4. 20 kis részvényes és
5. Holzhammer svájci—német cég fedezte a 300 000 Ft alaptőke felét.⁴¹

Az igény jelentkezése után, alapvető tőke biztosításával, a 40-es években a „gyárak” tömege jött létre Pest-Budán. A régi rendszert már csak erőszakkal lehetett fenntartani, amelyet elsősorban gazdaságilag ástott alá a 40-es évek igénye, ipari fejlődése, amely Magyarországon kívül is az egész birodalomban (olasz tartományok) jelentkezett.

A fő cél a birodalom fenntartása volt, ehhez a megfelelő gazdasági alap megteremtése minden áron: a népi- nemzeti törekvések visszaszorításával, vagy egymás elleni kijátszásával. Metternich két osztályra támaszkodott ebben, „a feudális urakra és a tőzsdefejedelmekre”, a polgári szabadságjogok, jobbság stb. kérdése foglalkoztatta ugyan a császár kormányát, de az nem mert az „izzó vashoz” hozzányúlni, „nehogy hólyagokat kapjon”.⁴²

Így ez a kérdés, csakúgy mint az önálló nemzetállam, polgári fejlődés, nemzeti ipar stb. megteremtése későbbi időre maradt, s ennek természetes függvénye volt Pest-Buda egyesítése, az ország életében betöltött szerepének emelkedése, amely a század második felében vezet el bennünket fejlődésének igazi kibontakozásához. Ennek csírái, gazdasági, politikai, társadalmi vonatkozásban, korszakunkban alakultak ki.

JEGYZETEK

[1] *Fényes Elek*: Az Ausztriai Birodalom statisztikája. 269. lap. (II. Pesth 1842 732 lap.)

[2] *Fényes Elek*: Magyarországnak leírása 399—400. lap. (Pest 1851. I—IV. 1253 lap.)

- [3] *Fényes Elek*: Az Ausztriai Birodalom statisztikája. 269. lap. (II. Pesth 1842 732 lap.)
- [4] *Kósa János*: Pest-Buda elmagyarosodása 1848-ig. 35. lap. (Budapest, 1937. 277 lap.)
- [5] *Kósa János*: I. m. 35. lap.
- [6] *Gaál György Sándor*: Liszt Ferenc élete. 80. lap. (Budapest, 1969. 537 lap.)
- [7] *Jajczay János*: Pest-budai figurák a múlt század harmincas éveiből. 7. lap (Budapest, 1941. 34 lap.)
- [8] *Jajczay János*: I. m. 7. lap.
- [9] *Jajczay János*: I. m. 7. lap.
- [10] *Jajczay János*: I. m. 13. lap.
- [11] *Pach Zsigmond Pál*: A magyar gazdaságtörténet. 4. lap. (Budapest, 1955. 316 lap.)
- [12] *Mérei Gyula*: A magyar céhrendszer 1848 előtt. 65. lap. (Századok 1948. 32 évf. 1—4. szám.)
- [13] *Mérei Gyula*: I. m. 63. lap.
- [14] *Gerendás Ernő*: Adatok a budai és pesti céhek életéhez. 12. lap. (Budapest 1941. 63 lap.)
- [15] *Gerendás Ernő*: I. m. 29. lap.
- [16] *Lenin*: Marx Károly. 22. lap. (Budapest, 1947. 483 lap.)
- [17] *Marx*: A tőke I. köt. 772. lap. (Budapest, 1951. Szikra k. I—II. 1041 lap.)
- [18] *Révai József*: Marxizmus, népiesség és magyarság. 111. lap. (Budapest, 1948 Szikra. 373 lap.)
- [19] *Szekfű Gyula*: Magyar történet. IV. 182. lap. (Budapest, 1943. 668 lap.)
- [20] *Marx*: A tőke I. köt. 818. lap. (Budapest, 1951. Szikra k. I—II. 1041 lap.)
- [21] *Pach Zsigmond Pál*: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon 1848-ig. 122. lap. (Századok 1949. 2. évf.)
- [22] *Pach Zsigmond Pál*: I. m. 123. lap.
- [23] *Pach Zsigmond Pál*: I. m. 135. lap.
- [24] *Pach Zsigmond Pál*: I. m. 137. lap.
- [25] *Hugo Hantsch*: Die Geschichte Österreichs. 299. lap. (Graz, 1967. I—II. 1456 lap.)
- [26] *Léderer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. 9. lap. (Budapest, 1952. Franklin ny. 260 lap.)
- [27] *Belitzky János*: A magyar gabonakivitel története 1860-ig. 98. lap. (Budapest, 1932. 150 lap.)
- [28] *Belitzky János*: I. m. 115. és 118. lap.)
- [29] *Belitzky János*: I. m. 121. lap.
- [30] *Pach Zsigmond Pál*: A magyar gazdaságtörténet. 138. lap. (Budapest, 1955. 316 lap.)
- [31] *Kósa János*: Pest-Buda elmagyarosodása 1848-ig. 35. lap. (Budapest, 1937. 277 lap.)
- [32] *Kósa János*: I. m. 37. lap.
- [33] *Pach Zsigmond Pál*: A magyar gazdaságtörténet. 138. lap. (Budapest, 1955. 316 lap.)
- [34] *Belitzky János*: A magyar gabonakivitel története 1860-ig. 128. lap. (Budapest 1932. 150 lap.)
- [35] *Belitzky János*: I. m. 139. lap.
- [36] *Belitzky János*: I. m. 144. lap.
- [37] *Pach Zsigmond Pál*: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon 1848-ig. 145. lap. (Századok 1949. 2. évf.)
- [38] *Pach Zsigmond Pál*: A magyar gazdaságtörténet. 41. lap. (Budapest, 1955. 316 lap.)
- [39] *Pach Zsigmond Pál*: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon 1848-ig. 148. lap. (Századok 1949. 2. évf.)
- [40] *Léderer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. 10. lap. (Budapest, 1952. Franklin ny. 260 lap.)
- [41] *Gyömrei Sándor*: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1848-ig. XII. 239. lap. TBTM
- [42] *Léderer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. 11. lap. (Budapest, 1952, Franklin ny. 260 lap.)